

GÄRTNER PETRA

BORY JENŐ HÁBORÚS EMLÉKMŰVEI SZÉKESFEHÉRVÁRON

Tanulmányomban BORY JENŐ (1879–1959) Székesfehérváron megvalósult háborús emlékműveit szeretném bemutatni.¹ Emlékműről jelentős személy vagy esemény emlékét megörökítő szobrászati vagy építészeti alkotás esetében beszélhetünk. Az I. világháborút követően – különösen az 1920-as évek második felében – a társadalmi konszolidációval az emlékmű állítás igénye újra előtérbe került.² A kifejezésforma azonban megváltozott: a historizmus sokalakos kompozíciói, színpadszerű jelenetei helyett inkább a szerényebb, rendszerint csupán egyetlen figurára korlátozódó emlékművek váltak elfogadottá.

Vizsgálatom tárgya öt fehérvári háborús emlékmű. Az alkotás időpontját tekintve a művek öt évtizedet ölelnek fel: a legkorábbi közülük 1909-ben, a legkésőbbi pedig 1946-ban készült. E munkákat dolgozatomban keletkezésük sorrendjében tekintjük végig. Az első, az 1849-es szabadságharc székesfehérvári mártírjainak, a halesszi felkelés hat név szerint ismert áldozatának emléket állító *Turulmadár* (1. kép).³ A felkelőket 1849. augusztus 10-én fogták el és négy nap múlva, az önkényuralom első áldozataiként a pesti Újépületben kivégezték. A mű érdekessége, hogy a gránit oszloprész már jóval korábban elkészült, mint a tetejére került turulmadár. Az oszlop id. Havranek Antal építész és ifj. Havranek Antal kőfaragó munkája 1888-ból.⁴ A művet azonban hiányosnak, befejezetlennek érezték a város lakói, ezért merült fel az emlékoszlop kiegészítésének gondolata. Alig több mint húsz évvel a felavatása után, 1909-ben egészült ki a mű Bory turulmadarával. A művész egy kiterjesztett szárnyú, láncait tépő madarat örökített meg, amely egy sziklatömbön áll. Ezzel a megoldással Bory optikailag megnyújtotta az emlékmű valós méretét, miközben bravúrosan összekapcsolta az oszlopot a szabadulni vágyó madár alakjával. Az emlékoszlop talapzatán eredetileg hat címerpajzs is szerepelt, rajtuk az áldozatok nevével.

1917-ben a belügyminiszter rendelete értelmében minden városnak, községnek a lehetőségei szerint köztéri szoborral, emlékoszloppal vagy legalább emléktáblával kellett megemlékeznie a háborúban elesett hőseiről. Az 1925-ben létrehozott Hősi Emlékművek Bíráló Bizottsága ennél is továbbment és szigorú előírásokkal szabályozta az alkotások elkészítését, felállítását.⁵ Különösen kedvelt típus volt a zászlót tartva előretörő, a szuronyát előreszegezõ vagy éppen a sebesült bajtársát felemelő hős katona.⁶ Ennek köszönhető, hogy az I. világháborús emlékművek olyan nagy formai hasonlóságot mutatnak.

Bory Jenő 1920-tól kezdődően egy évtizeden keresztül kapott az ország különböző pontjairól megbízást I. világháborús emlékművek készítésére. Fehérváron az első nagy világégésnek és az akkor elesett hősöknek három Bory-monumentum állít emléket.⁷ Az Ady Endre utcában található *Hősi emlékmű* (2. kép) egy fiatal katonát ábrázol. A szobor tematikája az említett bizottság által előírt hagyományos keretekbe illeszkedik, s a zászlót tartó katona típusát örökíti meg. A férfi jobb kezében, szorosan a kabátjához szorítva egy zászlót fog, míg baljával magasan a feje fölé győzelmi koszorút emel. Az életnagyságú bronz figura homlokán kötés látszik. Az ellentétes irányú mozdulat, a földre szegezett zászló és a magasba emelt koszorú ugyanakkor különös feszültséget ad a kompozíciónak. Egyszerre fejez ki győzelmet s ugyanakkor vereséget is: a háború két arcát.

¹ E dolgozat alapját a 2009. november 11-én tartott Bory Jenő konferencián tartott előadásom képezi.

² Az 1870-es évektől az I. világháború kitöréséig tartó időszak a magyar emlékműszobrászat igazi virágkora. Lyka Károly írja, hogy a millennium évében „megsokasodott az emlékműszobrok száma az egész országban, a szobrászok alig győzték a munkát, soha nem látott méretű pályázatok, köztük a tömérdek Kossuth-szobor és a másfél milliós Erzsébet-emlékpályázat készítették szobrászainkat a legnagyobb erőfeszítésre.” /LYKA 1983, 8./

³ A vizsgált alkotások adatai a tanulmány végén szereplő függelékben olvashatóak. Elkészítéséhez Magony Imre *Székesfehérvár szobrai* című könyve nyújtott segítséget.

⁴ MAGONY 2004, 38.

⁵ KÖPÖCZI 2001, 26.

⁶ WEHNER 1986, 23.

⁷ Itt jegyezném meg Magony Imre szíves szóbeli közlése nyomán, hogy a Zichy-ligetben álló, 17. Honvéd Gyalogezred tiszteletére emelt I. világháborús monumentum nem Bory Jenő munkája. Bár sokáig neki tulajdonították, a művész csupán a szobor felújításában vett részt.

Eltér az I. világháborús emlékművek megszokott jelrendszerétől az a nőalakot formázó *Hősi emlék* (3. kép), amely a Várkörút kis parkjában látható. A mű eredetileg a Felsőkereskedelmi Iskola sarkánál állt, mostani helyére csak 1971 után került.⁸ Az imént tárgyalt katona szoborhoz (2. kép) hasonlóan ez az alak is koszorút tart a kezében. A mozdulat azonban egészen más: jobb kezében kissé finomkodó mozdulattal maga elé tartja koszorúját, míg baljában egy kardot tart. Az életnagyságú nőalak – Delacroix *A Szabadság vezeti a népet* festménye óta nem szokatlan módon – a szabadság perszónifikációja.⁹ E figurában azonban nincs meg az a fajta dinamizmus, amelyet az előző példánkon láthattunk. Noha kardot tart a kezében, a figura mégsem sugall erőt, határozottságot, inkább valamiféle szomorúság, melankólia lengi körül az alakját. Ha a kompozíció egészében gondolkozunk, meg is találjuk ennek az okát. A bronzszobor posztamensén egy elesett katona reliefje látható. Jobb kezét a szívére szorítja, puskája mellette hever a földön.

A 69-es Hindenburgi gyalogezred I. világháborúban meghalt hőseinek emlékére, az 1918. évi montellói csata évfordulójára emelték a Széchenyi úton álló *69-es előre!* emlékművet (4. kép).¹⁰ Az alkotáson két katona látható másfélszeres életnagyságban: egy földön fekvő, sebesült és egy szuronyát előrszegezõ. Itt is megjelenik a koszorú, mégpedig jobbról és balról a szobor talapzatának támasztva, egy-egy masnival átkötve. A koszorú belsejébe elhelyezett rohamsisak azonban új elem. A katonai sisak alatt (félíg takarásban) egyik oldalon egy emberi koponya van, másik oldalon gránát és lövedék. Ez a két együttes önálló kompozícióként is megállná a helyét. Benne a koponya egyértelműen a halál szimbóluma, a robbanóanyagok azonban csupán közvetve utalnak a halálra. A talapzat ezen oldalfalain az ezred nevezetes ütközetei vannak felsorolva. Az emlékmű három eleme egymást logikusan kiegészítve így alkot egyetlen tartalmi egységet: a talapzat tetején a két harcban résztvevő katona, a talapzat oldalfalain a csaták helyszíneinek felsorolása és – közvetlenül a feliratok alá helyezve – a hősöknek kijáró halotti koszorú. A tárgyalt háborús emlékművekkel ellentétben itt nem halotti névsor, hanem pusztán földrajzi helyek vannak felsorolva. Az emlékmű eredetileg a városnak háttal állt. Ennek a szoborállítási rendnek szimbolikus jelentése van: védi a várost és lakóit a kívülről érkező veszélyekkel szemben. A bakák elkötelezettségét mutatja, hogy jóllehet 1918-ban megszűnt a gyalogezred, ha ismét szükséges lenne rájuk, katonáskodnának. Ahogy a felirat egyik sora fogalmaz: „*ha hív a hazu újból élni fog*” az ezred. A balatoni műút építése miatt a negyvenes évek elején elbontották, majd visszaépítésnél megfordították a monumentumot – ma is így látható.¹¹

Már a szocreál stílus érződik azon az emlékművön, amelyet a II. világháború idején hősi halált halt villanytelepi munkások emlékére készített Bory Jenő (5. kép). A felirat szerint az emlékművet „*a közművek munkásai állították... kötelességük hív teljesítése közben elesett hat munkástársuknak.*” Maga a szobor is egy munkást örökít meg. Társadalmi hovatartozására a ruházatából és a kezében tartott kalapácsból következtethetünk. Öltözéke és szerszáma mintegy attribútuma a munkásságnak. Érdekes, hogy a megjelenítés nem a katonáskodásra utal, hanem a foglalkozásán keresztül a hétköznapi embert mutatja be. A kompozíció a korábban tárgyalt művekhez képest zárt, statikus tömböt formáz. Méretét tekintve másfélszeres életnagyságú. A vizsgált emlékművek közül ez az egyetlen, melynek a Bory Jenő által nagyra tartott műkő az alapanyaga.¹²

Az öt Bory-emlékművet végigtekintve többféle tanulságot is leszűrhetünk. A hősi halottak emlékére állított köztéri alkotások fontos elemei a talapzaton elhelyezett szövegek, melyek neveket, időpontokat, helyszíneket sorolnak fel, de tartalmazhatnak rövid magyarázatot, idézetet is.¹³ Így az elvont, valóságos személyre vagy eseményre nem vonatkoztatható alkotások a feliratok révén kizárólagos értelművé, konkrétá válnak. Ilyen típusú feljegyzésekkel a síremlékeken találkozhatunk. Jogosan érezhetjük tehát úgy, hogy a háborús emlékművek olyan köztéri alkotások, amelyek funkciójuk szerint a síremlékszobrok irányába mozdulnak el. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a világháborús emlékművek szereplői nem tekinthetők szimbolikus alakoknak (kivéve a női figurát, 3. kép). Egy-egy típust jelenítenek meg (zászlót tartó és szuronyát előrszegezõ katona, munkásember), s ezen az általános példán keresztül könnyebben tudunk azonosulni a látottakkal. Ehhez azonban az az elsődleges, hogy érzelmeket váltson ki a szobrász a nézőből. Többször szóba került a szoborbizottság előírása a köztéri alkotásokra vonatkozóan. Ez a fajta egységesítési törekvés a művészi szabadságot igencsak gúzsba kötötte. Éppen ezért tanulságos, hogy *ennek ellenére* is

⁸ MAGONY 2004, 93.

⁹ Az ünnepélyes megjelenésű figura Köpöczy Rózsa véleménye szerint a síremlékekről ismerős halálangyalra emlékeztet. /KÖPÖCZI 2001, 27./

¹⁰ A „69-es bakákat” 1915-től kezdve nevezték az ezredparancsnokokról „Hindenburg-bakáknak” is. Szürkével szegett, kettős gombolású, fehér díszöltönyüket jól ismerték városzerte. /DEMETER–GELENCSE 1990, 159./ A talapzat előlapján eredetileg az ezredparancsnok bronz domborművű arcképe szerepelt. /MAGONY 2004, 88./

¹¹ Ekkor találták meg az emlékmű alatt az ezred naplóját, a csata leírását és egy névjegyzéket. /MAGONY 2004, 88./

¹² Bory lelkesen kísérletezett a betonöntéssel az építészettől független, vagy az építészethez kapcsolódó alkalmazott műfajokban is. Készített belőle díszkutakat, szobortalapzatokat, oszlopokat, sőt, szobrok öntésére is alkalmasnak tartotta. /KÖPÖCZI 1998, 79./

¹³ A szövegeket ld. a függelékben.

születtek egyéni hangú megoldások, amelyből kiviláglik az alkotói tehetség. A műveket kronológiai sorrendben szemlélve stílusbeli változásokra is felfigyelhetünk. Ennek két pólusa a historizáló Turulszobor és a szocreál stílusú, munkásembert ábrázoló emlékmű. A monumentumok anyaga sem kizárólag bronz, hanem megjelenik Bory egyik kedvelt szobrászati alapanyaga is, a beton.

IRODALOM

- DEMETER–GELENCSÉR 1990 Demeter Zsófia – Gelencsér Ferenc: *Székesfehérvár Anno... Pillanatképek egy város életéből*. Az István Király Múzeum közleményei, Székesfehérvár, 1990
- KÖPÖCZI 1998 Köpöczi Rózsa: *Szubjektív kísérlet Bory Jenő művészi pályakezdésének rekonstruálására*. In: *Árgus* 4. szám, Székesfehérvár, 1998, 73–83.
- KÖPÖCZI 2001 Köpöczi Rózsa: *Egy elfeledett művészpálya újraidézése. Bory Jenő (1879–1959)*. In: Bory Jenő (Péntek Imre szerk.), *Árgus Művészeti Kiadó, Székesfehérvár, 2001, 7–42.*
- LYKA 1983 Lyka Károly: *Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig. Magyar művészet 1896–1914*. Corvina Kiadó, Budapest, 1983
- MAGONY 2004 Magony Imre: *Székesfehérvár szobrai. Köztéri szobrok, emlékművek, kutak, épületplasztikák, épületdíszítő elemek, emléktáblák*. Ma Kiadó, Székesfehérvár, 2004
- WEHNER 1986 Wehner Tibor: *Köztéri szobraink*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986

FÜGGELÉK

A tanulmányban szereplő emlékművek adatai¹⁴:

Turulmadár (1. kép)

A szobor felavatása: az emlékoszlopé: 1888. augusztus 15., a turulmadárral kiegészítve: 1909. október 6.

Helye: Halesz liget

Anyaga: bronz, mészkö

Felirata: NYUGODTAN HALOK MEG, MERT A HAZÁÉRT HALOK

HAVELKA FERENC, HUBNER ANDRÁS, VARGA MIHÁLY, GÁNTS PÁL, KUCZKA MIHÁLY, UJT CZ GÁSPÁR

Hősi emlékmű (2. kép)

A szobor felavatása: 1928. szeptember 30.

Helye: Ady Endre utca 17.

Anyaga: bronz

Felirata:

A talapzat előlapján: A HAZA VÉDELMEBEN HŐSI HALÁLT HALT VOLT ISKOLATÁRSÁK EMLÉKÉRE EMELETÉK KEGYELETÜK ÉS HÁLÁJUK JELÉÜL AZ INTÉZET RÉGI DIÁKJAI 1928-BAN

A talapzat jobboldalán: 1914-1918 BALÁZS JÁNOS, BALOG SÁNDOR DR., BARNÁ LÁSZLÓ, CSERNAY GYULA, DEUTSCH DEZSŐ, DEUTSCH GYULA, DEUTSCH FERENC, DEVECSERY BÉLA, DÉNES NÁNDOR, DÖMÉNY ALADÁR, FEKETE GÉZA, FISTER ISTVÁN, FÜRST PÁL, GÁNC S VIKTOR, GREINER ANDOR, HAJAS JÓZSEF, HERENDI VILMOS, ILLÉS KÁROLY, BRUNKALA IMRE

A talapzat baloldalán: 1914-1918 KALMÁR JÓZSEF, KISS BÉLA, KLEIN IMRE, KOLLIN IMRE, LAUFENAUER ANTAL, LÁSZLÓ ISTVÁN, LUKÁCS BÉLA, MADARÁSZ ÁRPÁD, MANDL ALADÁR, MOHOS LÁSZLÓ, NAGY LÁSZLÓ, NOVÁK FERENC, SZÉKELY MIHÁLY, PAÁL KÁLMÁN, TAR PÁL, VÁRNAI ERNŐ, SINGER JÓZSEF, SZEMENYEI JÓZSEF, MATUSEK GYULA, RÉVÉSZ MÁRTON, RÁTKAY ÁRPÁD, HOLLSTEIN EDE

A talapzat hátoldalán: *Itt haltak ők is hős diákok*

Vibartól tépett elsodort virágok

A föld porából az égbe nőttek

A magasságban kell keresni őket.

Hősi emlék (3. kép)

¹⁴ Az emlékművek elnevezését Magony Imre könyvéből vettem át. /ld. Magony 2004/

A szobor felavatása: 1929. június 2.

Helye: a Várkörút 23. melletti kis parkban

Anyaga: bronz

Felirata:

A talapzat előlapján: *A FELSŐ KERESKEDELMI ISKOLA HŐSI HALÁLT HALT VOLT TANULÓI EMLÉKÉNEK*

A talapzat hátoldalán: „*AZ NEM LEHET, HOGY ANNYI SZÍV HIÁBA ONTA VÉRT*”

AUCH SÁNDOR, BALASSA FERENC, BLEYER JÁNOS, CSERNAY GYULAS, DÉNES IMRE, DÉNES NÁNDOR, DEUTSCH DEZSŐ, DEUTSCH GYULA, DEVECSERY BÉLA, DÖMÉNY ALADÁR, FÜRST PÁL, GAÁL JÁNOS, GÁNC S VIKTOR, GERŐ VILMOS, HEISLER FERENC, HEISLER ZSIGMOND, HOLCZER NÁNDOR, HURBÁN ISTVÁN, ILLÉS KÁROLY, KALMÁR BÉLA, KÁROLYI JÓZSEF, KLEIN LÁSZLÓ, KOLLIN IMRE, KORNFELD ERNŐ, LAKY FERENC, LAUFENAUER ANTAL, LESZLAUER ISTVÁN, MANDL ALADÁR, MIKLOVICH JENŐ, MOHOS FERENC, MOHOS LÁSZLÓ, MÓRO CZ ERNŐ, NOVÁK FERENC, PAPP FERENC, PAPP ÖDÖN, RÉVÉ SZ MÁRTON, RIEDER ÖDÖN, SCHÄFFER KÁROLY, SCHWARZ PÁL, SEPER ISTVÁN, STUFFER JENŐ, SZOKOLY ISTVÁN, TAR IMRE, TAR JÓZSEF, TAR PÁL, TÓTH BÉLA, VÁRNAI ERNŐ, VÉGH JÓZSEF, VAIMÁR RUDOLF

69-es előre! (4. kép)

A szobor felavatása: 1931. június 14.

Helye: Széchenyi út

Anyaga: bronz

Felirata:

A talapzat előlapján: *69-es ELŐRE!*

A talapzat jobboldalán: *AZ EZRED NEVEZETESEBB ÜTKÖZETEI. I. II. ÉS IV. ZÁSZLÓALJ. 1914 PRICINOVIC SABAC HORIZONA WIELKA TATARYNOW PLASKI SOKOLIKI TURKA SAMBOR. 600 ZALARSKI 622 LYSIY MAGURA WARTA NOWA BRZEZNICA KREPA WOLA-BLAKOWA GROHOLICE JANOW-BERNADOW KARCZEWSZÉLMALMOK ROSENEK 1915 JABLONIKI PLAS-KIWOLA MICHOWA BESKID-TUOSTY DIL HLUEOKI WRCH PAPILOW-WRCH OZIOLATA TEPKA BUKOWIEC-JAWORISZ OSTROZEC PNIKUT BUCHOWICE WIELKOPOLJE LEMBERG KOCZUPOWA MOCILA KLODNO DOBROTWOP WITKOW STARY KRAPILOWKA SOPANOW-MINKOWCZE BEREH*

A talapzat baloldalán: *1916 PANASOWKA CHOLODZLANY PIENLAKI CEPIELE 1917 TOVENA GYES CASINU-LUI 1918 IL MONTELLO-VALDOBBIADENE TOVENA TOVENA III. ZÁSZLÓALJ 1914 CIGLA UVAC ZAPOLJE GLAVICA 1915-1917. 1-12. ISONZO CSATÁK GÖRZ-HIDFŐ-MTE. SABOTINO MTE. ST. MICHELE-DOBERDOPODGORA AL PONTE OSLAVIJA PEUMA SV. KATARINA PLAVAI HÍDFŐ MTE. KUK. MTE. SANTO ZAGORJE. KOSTANJEVICA 1918 BOCHETTE MTE. GRAPPA V. ZÁSZLÓALJ 1916. CSERNA-HÉVÍZ PADESIU METERIS. TARGUJIU. DRÁGÁSANI. 1917. LETINUL GOTULLUNG. OANCEA.*

A talapzat hátoldalán: *AZ 1914-1918 ÉVI VILÁGHÁBORUBAN ELESETT SOK EZER BAJTÁRSA ÉS DICSŐ EZREDÜK ÖRÖK EMLÉKEZETÉRE EMELTE A VOLT CS. ÉS KIR. 69 HINDENBURG TÁBORNAGY NEVÉT VISELŐ GYALOGEZRED TISZTIKARA ÉS LEGÉNYSÉGE. AZ EZRED LOMBARDIÁBAN ALAKULT 1860 FEBRUÁR 1. MEGSZÜNT 1918 NOVEMBER 1. DE HA HIV A HAZA UJBÓL ÉLNI FOG*

Emlékmű a hősi halált halt villanytelepi munkások emlékére (5. kép)

A szobor felavatása: 1946

Helye: Király sor, E-ON udvarán

Anyaga: beton

Felirata: *A KÖZMŰVEK MUNKÁSAI ÁLLÍTOTTÁK EZEN EMLÉKET A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN SZÉKESFEHÉRVÁR 105 NAPIG TARTÓ OSTROMA ALATT KÖTELESSÉGÜK HŰ TELJESÍTÉSE KÖZBEN ELESETT HAT MUNKÁSTÁRSUKNAK: ALMÁDI JÓZSEF - JESKÓ JÓZSEF - KISS GYÖRGY - MOHAI JÓZSEF - SZAKÁCS JÓZSEF - ÜRÖGI JÁNOS*